

ӘОЖ 81'373;001.4

Г.А. Бегимова, Ж.К. Салкараев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: gukjik_76@mail.ru, zhaxylykkk@mail.ru

Қазақ және түрік тілдеріндегі өсімдік атауларының семантикалық сипаты

Бұл мақалада Қазақ және түрік тілдеріндегі өсімдік атауларының жасалу жолдары, олардың аталмыш елдердің салт-дәстүрлерінде алатын орны қарастырылады. Өсімдік атауларының қолданыс аясы, өсімдік атауларының семантикасы қарастырылған.

Түйін сөздер: өсімдік атаулары, сөз жасам, семантика.

G. Begimova, Zh. Salkarayev

Semantics of plant names in Kazakh and Turkish languages

In the thesis we are studying the ways of formation of plant names. Their importance in people's life. The role of plant names in the culture of Kazakh and Turkish people. Their believes on plants. The associations with plant names. In what sphere the plant names are used.

Keywords: Plant names, word formation, semantics.

Г. Бегимова, Ж. Салкараев

Семантические свойства названий растений в казахском и турецком языке

В данной работе рассматриваются методы формирования названий растений, важность растений в жизни людей, роль растений в культуре казахов и турков.

Ключевые слова: название растений, словообразование, семантика.

Бүгінде қазақ және түрік тілдерінде өсімдік атауларының семантикалық құрылымын зерттеу маңызды мәселеге айналып отыр. Қазақ және түрік халықтарының болмысын, қазақ және түрік тілдерінің жергілікті ерекшеліктерінің болуының бір себебі мекендейтін өңірдің табиғатының, жер бедерінің өзгешелігімен аймақта өсетін өсімдіктердің әртүрлілігі, олардың атауы да басқаша болып келуі, сонымен қатар ауа райы жылы, өзен суы мол, табиғаты бай өлкеде адам ағзасына ем болатын алуан түрлі шөптермен қатар, жеміс ағаштары мен жидектері мол өседі. Осыған байланысты өсімдік атаулары жергілікті тұрғындар тілінен жиналған, қолданыстағы атаулар болып табылады.

Қазақ халқының өсімдіктер дүниесі ерекше орын алғанымен де, тілімізде лексикалық байлығымыз жүйеленбей ақсап тұрған шағында,

сан кітаптарды парақтап, түрлі экспедицияларға шығып, жүйелеп, ұзақ жылдардағы үздіксіз еңбектердің нәтижесінде тіліміздегі өсімдік атауларын жинақтаған, лексика-семантикалық тұрғысынан зерттеген ғалым Б. Қалиұлы болатын [1, 8 б.].

Морфологиялық, синтаксистик, лексика-семантикалық әдістердің барлығы өсімдік атауларының жасалуында кеңінен қолданылады. Басқа тәсілдерге қарағанда атау берудің негізгі тәсілі лексика-семантикалық тәсіл.

Өсімдік атауының мағынасында екі немесе бірнеше семантикалық тәсілдер белгілері болады. Бірнеше жеке белгілер семантикалық саралануына көмектеседі. Жалпы белгілер тек бір өсімдікке жатпайтын, лексика-семантикалық топтардың көптеген мүшелеріне жататын белгілер [2, 189-190 б.].

Лексика-семантикалық әдіс алуан түрлі семантикалық құбылыстардан тұрады: жаңа лексикалық бірліктер тілдегі қолданып жүрген сөздердің семантикасының өзгеруінің нәтижесінде пайда болады. Мысалы: таспа – теріден жасалған жіп, шырыш – ерте кезде қолданыста болған сөз. Бұл сөздердің семантикалық өзгеріске ұшырауының нәтижесінде жаңа өсімдік атаулары пайда болды. Олар: таспа-астаргал, шырыш-эремурус. Жаңа сөздерде бұрынғы дыбыстар сақталып, семантикасы өзгереді. Нәтижесінде мағыналары әр түрлі омоним сөздер пайда болды [3, 127 б.].

Қолданыстағы сөздердің семантикалық өзгерістерге ұшырауы ботаникалық бірліктердің номенклатурасында тілден тыс, сыртқы факторлардың әсерінен жүзеге асырылады. Дегенмен де ол тілдің ішкі заңдылығына бағынады [4, 194 б.].

Өсімдік атауларының ең көп таралған әдістерінің бірі жалпы қолданыстағы сөздерді пайдалануда маңызды қызметті семантикалық процесс атқарады.

Өсімдіктер атауларына -да\ -де, -та \-те, -ла\ -ле, -дан \-ден, -тан\ -тен, -лан \-лен, аффикстері жалғану арқылы етістіктердің жасалуы: ебелектеу (ебелектемей отыр), усойқылану (мінездің өзгеруі).

Есім сөздерге сын есім тудыратын жұрнақтарының -дай\ -дей, -тай\ -тей, -лық \-лік, -дық \-дік, -тық \-тік, -сыз\ -сіз өсімдік атауларына жалғануы арқылы туынды сөздер түзіледі. Мысалы: тарыдай (майда), усойқылық (мінез), қайындай (берік).

Есім сөздерден зат есім тудыратын -лық \-лік, -дық \-дік, -тық \-тік, -шы \-ші жұрнақтары өсімдік атауларына жалғану арқылы жаңа сөздер жасайды. Мысалға: жүзімдік (жүзім алқабы).

Өсімдік атауларының семантикасын әр түрлі қырынан қолдануға болады. Мысалға алатын болсақ: Алма

1) жеміс

2) жеміс ағашы

3) көз алмасы (медициналық тұрғыда-көз)

4) «Әйел адамның төсі» – «Оның көзі өр кеудедегі үркіп тұрған қос алмаға түсті» (Х. Есенжанов). (Бейне) [5, 86 б.].

5) Алма қышқылы

Сонымен қатар қазақ тіліндегідей түрік тілінде де өсімдік атауларының семантикалары қолданыс ерекшеліктеріне қарай аталады. Түрік

тілінде өсімдік атауларын теңеу, ұқсату арқылы ерекшеліктерін айна қатесіз мысал ретінде көрсету әдісі. Өсімдік атауларында теңеуді қолдану барысында ол өсімдіктің түр түсін, бітімін, қолдану аясын негізге алады. Оларды алты топқа бөледі. Бірінші адамға ұқсату: *akkız* (аккыз), *balkadın* (балкадын), екінші жануарларға ұқсату: *karatavuk* (каратавук), *alaoglak* (алаоғлак), үшінші адам ағзасына ұқсас түрлері: *acikulak* (аджыкулак), *danagözü* (данাগөзү), төртіншісі заттарға ұқсату арқылы: *balbardak* (балбардак), *kartopu* (картопу), бесіншісін сұлулыққа ұқсату арқылы: *dünyagüzeli* (дүниягүзели), *kızgüzeli* (кызгүзели), алтыншы қияли тұрғыдан ұқсату: *canavar otu* (джанавар оты).

Түрік тілінде есімдікке -an (ан), -gano (ган), -cao (жа), -çao (ча) жұрнақтары өсімдік атауына жалғанып есім сөзді береді. Мысалы, *oğlaneması* (оғланелмасы) – *oğ(u)l+an elması*, *सान* (сазан) – *saz+an*, *арпаған* – *arpa+gan*, *асіса* (аджыжа) – *асі+са*, *акчабардак* – *ak+ça bardak*.

Есімдіктен етістік жасайтын жұрнақтар: -a (а), -da (да), -la (ла). Мысалы: *kanak* (канак) – *kan+a-k*, *çakıldak* (чакылдак) – *çakıl+da-k*.

Етістіктен етістік жасайтын жұрнақтар: -dır (дыр), -dur (дур), -tır (тыр), -tur (тур): *bandırma* (бандырма) – *ban-dır-ma*, *yaldıran* (ялдыран) – *yal-dır-an*.

Етістікке сын есім жұрнақтарын – *acak* (аджак), -an (ан) жалғау арқылы туындайтын өсімдік атаулары. Мысалы: *saracak* (саражак) – *sar-acak*, *bağbozan* (бағбозан) – *bağ boz-an* [6, 179 б.].

Қазақ және түрік тілінде топономикалық атаулар да өсімдік атауларымен аталып жатады. Нақтырақ айтсақ, қазақ тілінде өсімдік атауларына -лы\ -лі, -ды \ -ді, -ты\ -ті жұрнақтары қосылу арқылы жасалған жер-су атауларын көбірек кездестіруге болады. Себебі бұл әдіс арқылы тілімізде өсімдік аттарымен атаған елді мекендер жетерлік. Сол жердегі өсетін өсімдіктің молдығына байланысты немесе өсімдіктің ерекшелігіне байланысты аталады. Оған дәлел Алмалы, Аршалы, Жуалы, Қайыңды, Қамысты, Қоғалы, Теректі, Шиелі, Ақши, Көктал, Қаратал, Сарағаш, Саршаған. Түрік тілінде де өсімдік атауларымен аталатын жер-су атауларын кездестіруге болады: *Gülşehir* (Гүлшехир), *Gülağaç* (Гүлағач), *Bademli* (Бадемли), *Ayvalık* (Айвалык), *Ormanlı* (Орман-

лы), Zeytinbağı (Зейтинбағы), Ağaççılar (Ағаччылар).

Сонымен қатар өсімдікке өсетін жердің атауы да беріліп жатады. Мысалға алатын болсақ Алатау алхоры сорты, африка тарысы, грек жаңғағы, жетісу алма сорты, қытай пиязы, швед бедесі.

Қазақ және түрік тілдерінде өсімдік атаулары кісі атаулары ретінде де кеңінен қолданылады. Көбінде қыз балалардың аттарына қойылады, бірақ кейде ерлер аттарында қойып жатады. Алма, Алмагүл, Анар, Анаргүл, Анархан, Аршагүл, Бадамгүл, Еңлік, Қалампыр, Шынар және Жидебай, Анарбек, Құрақбай, Талдыбай. Түрік тілінде: Gülay, Gülsevin, Gülnaz, Ayşegül, Lale, Yasemin сияқты тағы да басқа көптеген есімдер.

Көркем әдебиеттегі тұрмыс-салт жырларына сүйенетін болсақ әдемілік пен сұлулыққа байланысты, көрікті қыздардың есімдерін өсімдіктерге қойған. Оған мысал бола алатын Құралай, Сұлушаш, Баршынгүл.

Қазақ және түрік тілдерінде өнегелі сөздің өзегі болар мақал-мәтелдерде де өсімдік атауларын қолданған. Өсімдіктердің өзіне тән ерекше қасиеттеріне байланысты айтылған.

Мысалы:

Қазақ тілінде:

- Көлден кетсе, жалбыз мұң,
- Елден кетсе, жалғыз мұң.
- Ерді намыс өлтіреді,
- Қоянды қамыс өлтіреді.
- Көлдің көркі-құрақ,
- Елдің көркі-бұрақ.
- Алтын, күміс – тас екен,
- Арпа, бидай – ас екен.
- Қына тасқа бітеді,
- Білім жасқа бітеді.

Түрік тілінде:

- Arpa eken darı biçmez.
- (Арпа екен тары ормайды)
- Ağaç yaşken eğilir.
- (Ағаш жас кезінде иіледі)
- Gölgesinde oturulacak ağaçın dalı kesilmez

(Көлеңкесінде отыратын ағаштың бұтағын кеспе)

- Ağaç sevgisi olmayanda evlat sevgisi olmaz
- (Ағашқа сүйіспеншілік болмағанда балаға деген сүйіспеншілік болмайды)

Осындай мақал-мәтелдер екі тілде де халық аузында, жазба әдебиеттерде көптеп кездеседі.

Қазақ және түрік тілдерінде өсімдік аттары тек мақал-мәтелдерде ғана емес жұмбақтарда да кездеседі.

Қазақ тілінде:

- Қыналы бармақ,
- Жез оймақ.
- (бүлдірген)
- Шеңбер жасап өседі,
- Желмен бірге көшеді.
- (қаңбақ)
- Аласа ғана бойы бар,
- Тоғыз қабат тоны бар.
- (пияз)

Түрік тілінде:

- Bir kızım var kat kat çeyizi var
- (lahana)

(Бір қызым бар, қабат қабат жасауы бар – орамжапырақ)

- Yer altında sarı top
- (patates)
- (Жер астында сары доп – картоп)
- Alçacık dallı kırmızı renkli yemişi ballı hoş kokulu
- (çilek)

(Аласа бойлы қызыл түсті жемісі бал татитын исі бар – құлпынай)

Өсімдік атаулары өзінің айрықша қасиеттері жағынан табиғат көркі. Мысалы, мақтаны «ақ алтынға» теңеуі оның өндірістегі қымбаттылығы, өсімдіктің ерекше ақ түстілігі, тұрмыста жоғары сұранысқа ие екендігінде. Немесе «дала аруы» деп аталатын құнды дәнді дақыл-жүгері. Сонымен қатар «оңтүстік перзенті» – жүзім, «сыр маржаны» – күріш, «солтүстік жібегі» – зығыр.

Өсімдік аттарын пайдалана отырып, қолданыста жүрген мақал-мәтелдер, жұмбақтар, метафоралық теңеулер тіліміздегі лексикалық қордың байлығы болып табылады.

Тілдегі семантикалық бірліктерді сипаттау – осы заманғы тіл ғылымының басты мәселелерінің бірі. Семантика лингвистикалық зерттеудің басты бөлігі болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Ш.Құрманбайұлы «Егемен Қазақстан» №90-93, 12 наурыз 2010 жыл
- 2 Шаңбас Г.С. «Өлке өсімдік атауларының лексика-семантикалық сипаты» Ш.Есенов ат.АқтМУ-нің хабаршысы: Ғылыми журнал,2008, -№2 (16).-б. 189-193.
- 3 Муратбаева И.С. «Қазіргі қазақ және орыс тілдеріндегі метафораланған терминдердің семантикасы». Филол.ғыл.канд. дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. – Алматы, 2000. – 176 б.
- 4 Арыстанғалиев С., Рамазанов Е. «Қазақстан өсімдіктері». – Алматы: Ғылым, 1977. – 285 б.
- 5 Б.Қалиев «Қазақ тілдегі өсімдік атаулары». – Алматы: Ғылым, 1988. – 159 б.
- 6 M. Fatih Alkayis. Türkiye Türkçesindeki Bitki Adları. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Doktora Tezi. Nisan, 2007. KAYSERİ.

References

- 1 Sh.Kurmanbayuli “Egemen Kazakstan” №90-93, 12.03.2010
- 2 G.S.Shanbas “Olke osimdik ataularynyn leksika-semantikalyk sipaty” Sh.Esenov atyndagy AktMU-nin habarshysy: Gylymi jurnal, 2008, -№2 (16).-b. 189-193.
- 3 I.S.Muratbaeva “Kazirgi kazak zhane orys tilderindegi metaforalangan terminderdin semantikasy”. Filol. gyl.kand. darezhesin alu ushin daiyndalghan diss. – Almaty 2000. 176 b.
- 4 S.Arystangaliyev, E.Ramazanov “Kazakstan osimdikteri”. – Almaty: Gylym, 1977. – 285 b.
- 5 B.Kaliyev “Kazak tilindegi osimdik ataulary”. – Almaty: Gylym, 1988. – 159 b.
- 6 M. Fatih Alkayis. Türkiye Türkçesindeki Bitki Adları. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Doktora Tezi. Nisan, 2007. KAYSERİ.